

Verleden en toekomst van de land- en tuinbouw

A.M. Dierick, W.A. van Oosterom en L.R.C. Theuws*

In dit artikel wordt een globaal beeld geschetst van de land- en tuinbouwsector in Nederland. De sector staat onder invloed van markt en milieu voor ingrijpende veranderingen, zowel in communautair (EG) als in mondiaal (GATT) verband. Het agrarische bedrijfsleven kan daarbij echter van de nood een deugd maken door te streven naar een vernieuwende voorsprong. Dan kan met recht worden gesproken van 'schone zakelijkheid'.

Plaats en betekenis

De land- en tuinbouw is een dynamische sector van de Nederlandse economie. Voortdurend worden productieprocessen vernieuwd. Steeds meer productie komt tot stand bij steeds minder bedrijven, met een nog sneller stijgende arbeidsproductiviteit door de vermindering van het aantal arbeidskrachten per bedrijf. In ons dichtbevolkte land is de agrarische productie zelfs gestegen tot een niveau waarvan een derde deel bestemd is voor export. De produktiewaarde per hectare bedraagt in Nederland bijna het vijfvoudige van het EG-gemiddelde¹.

Gedurende de naoorlogse periode vormde de land- en tuinbouw één van de pijlers, waarop de welvaartsontwikkeling in ons land kon worden gebouwd². De produktiviteitswinst die de afgelopen decennia werd gerealiseerd, is vrijwel geheel aan de consument ten goede gekomen in de vorm van reële prijsdalingen van de produkten. Momenteel leveren de primaire activiteiten van de landbouw ongeveer 4% van het nationale inkomen. De produktiewaarde en de toegevoegde waarde nemen jaarlijks toe met circa 6%.

Met de primaire land- en tuinbouw is een netwerk van toeleverende, afnemende en verwerkende industrieën en dienstverlenende organisaties verbonden. Ongeveer een tiende deel van de totale beroepsbevolking in ons land (4,8 miljoen arbeidersjaren) vindt emplooi binnen de agrarische sector (240.000, zie ook figuur 1) en de bedrijven en organisaties eromheen (250.000)³. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven neemt jaarlijks af met circa 2%. Momenteel zijn er in Nederland nog bijna 100.000 hoofdberoepsbedrijven in deze sector.

Kapitaalintensief

In de afgelopen decennia werd de produktiefactor arbeid steeds meer vervangen door kapitaal. De stijgende kapitaalintensiteit en de uitbreiding van de productie resulteerden in een toeneming van de vermogensbehoefte van de Nederlandse landbouw met gemiddeld 5% per jaar. Ook de creatie van verhan-

delbare produktierechten door de overheid, zoals melkquota, veroorzaakte een groeiende kapitaalbehoefte. Het balanstotaal per landbouwbedrijf vertegenwoordigde in 1990 een gemiddeld vermogen van ruim f 1,8 miljoen, waarvan bijna f 1,1 miljoen eigen vermogen. Als het verpachtersvermogen (bijna f 0,4 miljoen) buiten beschouwing wordt gelaten, bedroeg de solvabiliteit van landbouwbedrijven in 1990 gemiddeld 75%. Een hoge solvabiliteit is van belang, omdat het rendement van het in de landbouw vastgelegde vermogen laag is en desondanks boeren hun bedrijf willen voortzetten⁴.

Externe effecten

De land- en tuinbouw beslaat in ons land een areaal cultuurgrond van ongeveer twee miljoen hectare. De grondgebonden landbouw moet overigens steeds meer concurreren met andere vormen van ruimtebeslag, zoals natuurbescherming en stadsontwikkeling. Terwijl de betekenis van de land- en tuinbouw als primaire activiteit afneemt, is de sector in toenemende mate van belang vanwege de voortbrenging van niet-marktbare goederen en diensten. Deze zijn zeer gevarieerd en lopen uiteen van een verzekerde voorziening van strategisch belangrijke goederen (voedsel) tot het leveren van een bijdrage aan de leefbaarheid van het platteland. De agrarische productie kent echter ook negatieve effecten zoals de invloeden op de kwaliteit van de lucht, de

* De auteurs zijn respectievelijk hoofd en medewerkers van de Stafgroep Economisch Onderzoek van Rabobank Nederland. Zij schreven dit artikel op persoonlijke titel.

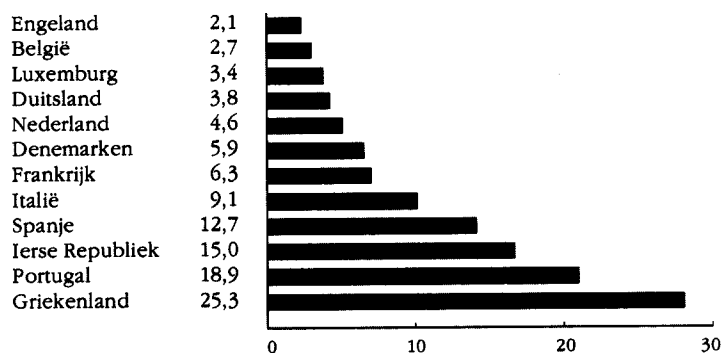
1. Commissie van de Europese Gemeenschappen, *De toestand van de landbouw in de Gemeenschap*, Verslag 1990, T/20-T/21, Basisgegevens.

2. C.P. Veerman, *Denkend aan Holland. Een visie op de agrarische ontwikkeling*, 1990, blz. 17-18.

3. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, *Feiten en cijfers. Kerngegevens over landbouw, natuurbeheer en visserij*, 1991, blz. 17.

4. LEI-DLO, *Landbouw-Economisch Bericht*, 1991, blz. 189-191.

Figuur 1. Agrarische beroepsbevolking in % van de totale beroepsbevolking in de verschillende landen van de EG in 1989

Bron: Eurostat, 1989.

bodem en het grond- en oppervlaktewater. Het optreden van deze zogenaamde externe effecten betekent dat het marktmechanisme in zijn huidige vorm geen optimale coördinatie van het (landbouw-)economisch proces tot stand brengt.

Algemene kenmerken van de sector

Het feit dat de landbouw zowel qua productieprocessen als qua economische structuur snel verandert, kan mede worden teruggevoerd op een aantal eigenschappen van de landbouwmarkten. Het aanbod op deze markten bestaat over het algemeen uit homogene produkten, die worden voortgebracht op een groot aantal landbouwgezinsbedrijven. De individuele boeren hebben vrijwel geen marktmacht. Een andere eigenschap is, dat agrarische bedrijven zich kenmerken door een streven naar continuïteit, hetgeen onder andere tot uiting komt in het bijzondere verloop van het toe- en uitredingsproces in de land- en tuinbouw. Bedrijfsovername of bedrijfsbeëindiging vindt doorgaans plaats in het kader van de generatiewisseling. Gedwongen bedrijfsbeëindiging of verandering van beroep komt in de agrarische sector weinig voor.

De prijselasticiteit van het aanbod van landbouwprodukten is laag of zelfs negatief, hetgeen kan worden verklaard uit de afhankelijkheid van wisselende natuurlijke groeiomstandigheden, de beperkte houdbaarheid van de produkten en het veelal hoge aandeel van de vaste kosten in de totale kosten. Een agrariër kan daardoor vrij moeilijk de kosten drukken door minder te gaan produceren; zelfs arbeid heeft voor het overgrote deel een vaste-kostenkarakter⁵. Soms is er zelfs sprake van een averechts aanbodgedrag: een agrarische producent probeert, bij een voor hem gegeven dalende prijs, zijn inkomen op peil te houden door meer te gaan produceren⁶. Voor de bedrijven is het van levensbelang voortdurend de efficiency te verbeteren en aldus de kostprijs te verlagen. Vooral technologische vernieuwingen die gepaard gaan met vergroting van de optimale productieomvang stellen de agrarische producenten in staat kostprijsverlagingen te realiseren. De drang tot uitbreiding komt ook tot uiting in de relatieve schaarste en daarmee in de prijzen van de produktiemiddelen. De prijzen van onder andere cultuurgrond en productiequota zijn in relatie tot de rentabiliteit in ons land zeer hoog⁷.

De produkten van de land- en tuinbouw worden voornamelijk afgezet aan de voedingsmiddelenindustrie. De vraag naar voedingsmiddelen kenmerkt zich door een lage prijselasticiteit en een lage inkomenselasticiteit. Beide kenmerken houden verband met de aard van de goederen, welke veelal eerste levensbehoeften betreft.

Door de ontwikkelingen zowel binnen als buiten de agrarische sector zijn de producenten steeds verder verwijderd geraakt van de consumenten. Hierdoor is in de loop van de tijd de marketingfunctie van de verwerkende industrie belangrijker geworden. Op de afzonderlijke land- en tuinbouwbedrijven zijn nauwelijks mogelijkheden om de afstand, die bestaat tussen de consumentenvraag en het aanbod van agrarische produkten, te overbruggen.

Aan de vraagzijde steeg de koopkracht en ontstond een vraag naar produkten die meer verwerkt en verfijnd zijn. Opmerkelijk in dit verband is de stijgende vraag naar biodynamische en diervriendelijke produkten. In de toeleverende en verwerkende handel en industrie zijn vele landbouwcoöperaties actief. Deze coöperaties, die als het ware een verlengstuk van de boerenbedrijven vormen, zijn ontstaan door krachtenbundeling van de leden. Juist in de 'agribusiness' komen coöperaties voor, als tegenkracht van de boeren tegenover de machtsconcentraties bij andere marktpartijen. Het nastreven van omvangrijke schaalvoordelen in de verwerkende industrie leidt ook hier tot fusies en andere vormen van strategische samenwerking.

De groeiende landbouwproductie in een situatie van beperkte afzetmogelijkheden veroorzaakt structurele overschotproblemen. De inelastische vraag en het prijsinelastische verloop van het aanbod impliceren, dat relatief grote prijsverlagingen noodzakelijk zouden zijn om de markten te ruimen. Door deze fundamenteel onevenwichtige markten staan de factorbeloningen, en daarmee de agrarische inkomens, voortdurend onder druk. Zonder overheidsingrijpen zou een en ander eerder tot een verarming van het platteland en een wegwijzen van de agrarische sector leiden dan tot een overheveling van produktiefactoren naar beter renderende bedrijfstakken.

Overheidsbemoeyenis

De specifieke kenmerken van de landbouw hebben vrijwel overal ter wereld geleid tot overheidsbemoeyenis met deze sector⁸. Zo wordt in de Europese Gemeenschap sedert ongeveer 1960 een Gemeenschappelijk landbouwbeleid gevoerd met de volgende doelstellingen⁹:

5. J. de Hoogh, *Leer en leven van de landbouwpolitiek*, 1991. In dit college aan de LUW wordt onder andere gewezen op de betrekkelijke immobiliteit van produktiefactoren in de landbouw, blz. 8.

6. S. Mansholt, Prijsverlaging, contingentering en areaalbeperking gewogen als middel tot produktievermindering, *Spil*, december 1986, blz. 55-56.

7. Rabobank Nederland & LEI, *The financing of the Dutch agriculture*, 1990, blz. 16.

8. OESO, *Monitoring and outlook 1992*, Agricultural policies, markets and trade, 1992.

9. Voor de EG werden de doelstellingen van het landbouwbeleid vastgelegd in het Verdrag van Rome, 1958.

- produktiviteit van de landbouw bevorderen;
- redelijke levensstandaard voor de landbouwbevolking waarborgen;
- markten voor landbouwprodukten stabiliseren;
- voedselvoorziening veiligstellen; en
- redelijke prijzen voor verbruikers verzekeren.

Het prijsniveau van veel produkten wordt door overheidsinterventies ondersteund, waardoor een bodemprijs wordt gegarandeerd. De agrarische sector wordt hierdoor afgeschermd van de negatieve invloed van overproductie op de prijzen. Vanwege deze prijsondersteuning van de belangrijkste landbouwprodukten ontstaan budgettaire lasten bij export buiten de EG. Voor ondersteunde produkten geldt namelijk, dat afzet buiten de EG alleen mogelijk is, indien de overheid het verschil met de wereldmarktprijs overbruggt, bij voorbeeld met behulp van exportsubsidies.

In EG-verband lag de nadruk in het beleid steeds op de markt- en prijspolitiek. Voor zover het EG-kader ruimte liet voor nationaal beleid, bestond in ons land eensgezindheid over de wijze waarop dit vorm gegeven diende te worden. De overheid en het georganiseerde bedrijfsleven waren overtuigd van de noodzaak, dat beleidsmaatregelen – met name het structuurbeleid en het drieluik onderzoek, voorlichting en onderwijs – steeds gericht moesten zijn op verbetering van de concurrentiepositie van de Nederlandse landbouw¹⁰.

Vanaf de oprichting van de EG heeft de Nederlandse landbouw de mogelijkheden van de interne markt benut en de voordelen van de communautaire politiek genoten. In vergelijking met de andere lidstaten van de EG bleven in ons land de agrarische inkomens minder achter bij de inkomensontwikkeling in de overige sectoren van de economie. Voor de afzet van de produkten werden relatief grote marktaandeelen verworven, zowel binnen als buiten de EG.

Na dertig jaar Gemeenschappelijk landbouwbeleid moet worden vastgesteld, dat de verschillende doelstellingen van het beleid niet allemaal in dezelfde mate zijn verwezenlijkt¹¹. Zo is men er zeer wel in geslaagd een aanzienlijke produktiviteitsstijging te realiseren en daarmee tevens de voedselvoorziening veilig te stellen. Dit is bovendien gelukt tegen redelijke prijzen voor de consumenten en bij aanvaardbare inkomens voor de producenten, zij het met vrij aanzienlijke regionale verschillen. De doelstelling van het stabiliseren van markten voor landbouwprodukten is echter geenszins bereikt. Integendeel, er is sprake van een enorme overschotproductie, die gepaard gaat met gigantische budgettaire lasten en met schadelijke effecten voor natuur en milieu. Zo dreigt het Gemeenschappelijk landbouwbeleid in zekere zin aan zijn eigen succes ten onder te gaan.

Bedrijfstakingen

De land- en tuinbouwsector kan worden opgedeeld in enerzijds de bedrijfstakingen akkerbouw en melkveehouderij en anderzijds de bedrijfstakingen intensieve veehouderij en tuinbouw, die meer respectievelijk minder grondgebonden zijn en meer respectievelijk minder afhankelijk zijn van het Europese regime van marktordening (zie tabel 1)¹².

	1960		1990	
	f mln.	%	f mln.	%
Akkerbouw	1.077	17,4	3.372	9,3
Melkveehouderij	2.223	35,9	11.295	31,3
Intensieve veehouderij	1.573	25,4	8.843	24,5
Tuinbouw	1.079	17,4	11.976	33,1
Overig	246	3,9	656	1,8
Totaal	6.198	100,0	36.142	100,0

Bron: CBS/LEI.

Akkerbouw

Uit de tabel blijkt, dat de akkerbouw wat de produktiewaarde betreft de kleinste agrarische bedrijfstaking in Nederland is. Deze kwalificatie geldt zeker niet, als wordt gekeken naar de hoeveelheid cultuurgrond die in beslag wordt genomen. Met bijna 800.000 hectare bewerkt en beheert de akkerbouw twee vijfde deel van de totale hoeveelheid cultuurgrond in Nederland. De akkerbouw bevindt zich hoofdzakelijk in Zeeland, Flevoland en het noordoosten van ons land.

Drie gewassen (aardappelen, granen en suikerbieten) maken 85 à 90% uit van de totale produktiewaarde van de akkerbouw. De groeiende produktie van de marktordeningsgewassen granen en suikerbieten heeft tot toenemende budgettaire lasten geleid en daarmee op indirecte wijze de prijzen van deze produkten onder druk gezet. Toch worden er nog relatief veel granen verbouwd vanwege de zogenaamde vruchtwisselingseisen. Om de bodem niet uit te putten en om ziektes te voorkomen mag namelijk een bepaald gewas, met name aardappelen, niet jaren achtereen op een zelfde perceel worden verbouwd.

Om het bouwplan te verruimen en om het inkomen te verbeteren wordt steeds meer getracht andere gewassen te vinden. Ook wordt gezocht naar nieuwe toepassings- en afzetmogelijkheden voor bestaande akkerbouwprodukten. Via agrificatie wordt bij voorbeeld geprobeerd akkerbouwprodukten te gebruiken voor andere dan voedseldoeleinden (zoals de vervaardiging van bio-ethanol en papier). De nieuwste voorstellen voor hervorming van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid, die onder meer een aanzienlijke graanprijzverlaging inhouden, maken agrificatie kansrijker.

Melkveehouderij

Zowel qua produktiewaarde als qua oppervlakte is de melkveehouderij één van de belangrijkste agrarische bedrijfstakingen in ons land. Meer dan de helft van het areaal cultuurgrond is in gebruik als grasland. Nederland neemt ongeveer een tiende deel van de EG-zuivelproduktie voor zijn rekening en is

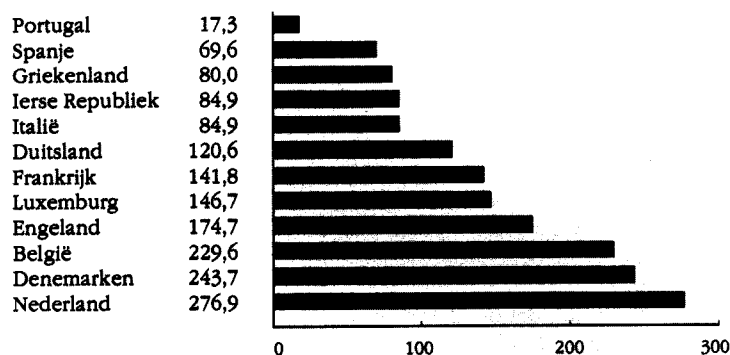
Tabel 1. Bruto produktiewaarden van de agrarische bedrijfstakingen (in miljoenen guldens en in % van totaal)

10. M.N. de Groot en A.L.G.M. Bauwens, Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland, in: Landbouw-Economisch Instituut, *Agrarisch bestaan*, 1990, blz. 146 e.v.

11. Reeds in het *Groenboek* van commissaris Andriessen (1985) werd het gecompliceerde karakter van de problematiek geanalyseerd. Commissie van de Europese Gemeenschappen, *Perspectieven voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid*, Brussel/Luxemburg, 1985.

12. Voor de onderscheiden bedrijfstakingen zijn gedetailleerde visies gepubliceerd door Rabobank Nederland.

Figuur 2. Agrarisch inkomen^a in EG-landen, per land afgezet tegen het gemiddelde agrarische inkomen (EG = 100), vijftiaarsgemiddelden 1984-1989

a. Netto toegevoegde waarde tegen factorkosten.
Bron: Ministerie van LNV, *Fetten en cijfers 1991*.

daarmee op drie na de grootste zuivelproducent van de EG. Door de combinatie van een stijgende melkgift per koe en een toenemend aantal melkkoeien steeg de nationale melkproductie tot en met 1984 voortdurend. Toen werd deze produktiestijging beteugeld door de invoering van het melkquoteringsstelsel in de EG. Voor iedere te veel geproduceerde liter melk moest voortaan een zogenaamde superheffing worden betaald. Deze regeling heeft tot gevolg gehad, dat de melkproductie in 1990 weer was teruggebracht tot het niveau van 1980. Uitbreiding kan thans nog alleen door aankoop van quota van andere bedrijven. De quota zijn hiermee structuurbevriezend, aangezien de melkveehouders hun productie niet meer gemakkelijk kunnen opvoeren¹³. Het quotasysteem werkt daardoor op lange termijn kostprijsverhogend, doordat de produktierechten schaars zijn en dus een geldwaarde krijgen en daarmee een kostenfactor gaan vormen. De melkveehouders proberen binnen hun quotum de kosten te drukken door efficiëntieverbetering. De zuivelondernemingen kregen door de quotabeperkingen te maken met dalende hoeveelheden aangeleverde melk, waardoor overcapaciteit ontstond. Het resultaat in de melkveehouderij is via de uitbetaalde melkprijs voor een groot deel afhankelijk van het resultaat van de zuivelfabrieken. Deze laatste proberen hun posities in het groter wordende Europa te versterken door uit de grondstof melk een veelheid aan producten te vervaardigen in door fusies steeds grotere ondernemingen.

Intensieve veehouderij

De intensieve veehouderij is bij uitstek een bedrijfstak waar het intensieve karakter van de Nederlandse landbouw tot uiting komt. De varkens- en pluimveehouderijbedrijven zijn voornamelijk geconcentreerd op de zandgronden in het zuiden en oosten van het land, die vroeger werden gekenmerkt door de aanwezigheid van veel kleine en arme, gemengde bedrijven. Het Gemeenschappelijk landbouwbeleid laat een onbeperkte invoer van graanvervangers (sojaschroot, maisgluten, tapioca, citruspulp) toe. Vanwege de gunstige ligging ten opzichte van de invoerhaven Rotterdam en de grote rivieren konden in deze regio's relatief goedkope mengvoeders wor-

den geproduceerd. Als gevolg van een en ander is hier in de loop der tijd een enorme welvaartsverbetering opgetreden.

De aantallen varkens, legkippen en slachtkuikens zijn zowel in totaal als per bedrijf in de afgelopen decennia bijzonder sterk gestegen. Het is echter de laatste jaren duidelijk geworden, dat een dergelijke intensieve manier van het houden van dieren ook nadelen met zich brengt. Naast het dierwelzijnsprobleem werden de gevolgen voor het milieu steeds ernstiger. De produktie van mest is in de concentratiegebieden dusdanig gestegen, dat afzet in de eigen regio niet langer verantwoord is¹⁴. De mestoverschotten tracht men nu door transport naar tekortgebieden, opslag en verwerking te beteugelen. Daarnaast moet ook de uitstoot van ammoniak aan banden worden gelegd.

De veehouderijtakken en daarmee tevens de toeleverende en verwerkende industrieën zijn decennia lang gegroeid. Nu de melkproductie aan banden is gelegd en de aanvoer van slachtvee begint te stagneren, heeft de met de veehouderij verbonden industrie te kampen met overcapaciteit. Saneringen en fusies bepalen daardoor het beeld voor de zuivel- en de slachtindustrie. Ook het streven naar een sterkere positie op de Europese markt bevordert dit proces. Een recent initiatief vormt de zogenoemde integrale ketenbeheersing, waardoor de gehele produktiekolom aan de verbruikers een waarborg verschaft voor de kwaliteit van het eindproduct.

Tuinbouw

De tuinbouw omvat de tuinbouw onder glas, de vollegrondstuinbouw, de fruitteelt en de boomkweekerij. De glastuinbouw is op zijn beurt een verzameling van vooral groenten- en bloementeelt. De tuinbouw is een steeds belangrijker bedrijfstak geworden. In 1960 werd slechts een zesde deel van de totale agrarische produktie in ons land door de tuinbouw voortgebracht, tegen een derde deel in 1990. Dit verdubbelde aandeel is enerzijds te verklaren uit de groei van de tuinbouwproduktie, doch anderzijds ook uit de groeibeperkingen in de andere bedrijfstakken. De veehouderij en de akkerbouw worden immers in hun groei beperkt door marktorderings- (quota, braaklegging) en milieumaatregelen (mest). De tuinbouw heeft echter nog wel mogelijkheden om te blijven groeien¹⁵. Ruim twee derde deel van de tuinbouwprodukten uit ons land wordt uitgevoerd. Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zijn de voornaamste bestemmingen. De tuinbouwbedrijven zijn hoofdzakelijk dichtbij de afzetgebieden en distributiecentra gelocaliseerd; dus nabij grote steden, zeehavens en luchthavens. De daar gevestigde veilingen zijn belangrijk voor de prijsvorming, kwaliteitsbewaking en distributie.

13. Zie verder voor effecten op de concurrentiepositie onder anderen A. Krijger, Een beurs voor melkquota, *ESB*, 20 mei 1992, blz. 492 e.v.

14. De uitbreiding van de intensieve veehouderij wordt beperkt door overheidsmaatregelen ter bescherming van het milieu.

15. Zie onder andere LEI-DLO & Rabobank Nederland, *Visie op de internationale concurrentiekracht in de bloembollen*, 1992.

Vooruitzichten

De ontwikkeling van de Nederlandse landbouw is mede dank zij het Europese landbouwbeleid in het verleden succesvol geweest, wat betreft de voorziening in 'marktbaar' goederen en diensten. In een voortdurend rationaliseringsproces veranderde de landbouwstructuur, maar tevens de landbouwproblematiek. Naast een onbevredigende inkomensontwikkeling treden nu ook andere marktgebreken op de voorgrond. Vooral in ons land met zijn intensieve productie manifesteren de externe effecten zich steeds sterker¹⁶. Het Gemeenschappelijk landbouwbeleid is dan ook na overschrijding van het zelfvoorzieningsniveau voor de belangrijkste landbouwproducten thans aan ingrijpende herziening toe.

Gemeenschappelijk landbouwbeleid

Wat de EG-landbouwpolitiek betreft is te verwachten, dat in de toekomst het zwaartepunt in het beleid minder zal liggen op inkomensoverdrachten gerelateerd aan de productieomvang in de vorm van prijssubsidies, en meer op de inzet van directe instrumenten om daarmee de ontwikkeling te sturen. De bescherming van de landbouw door de overheid ondergaat momenteel een gedaanteverandering. In dit opzicht wordt thans gesproken over een meer-voudige functie van de landbouw, namelijk naast voedselvoorziening ook natuurbehoud en plattelandsbeheer¹⁷.

Voor de grondgebonden sectoren akkerbouw en melkveehouderij wordt in EG-verband productiebeperking nagestreefd door braaklegging en door quotering. Momenteel worden ook inspanningen gericht op een toenemend gebruik van agrarische grondstoffen buiten de voedingsindustrie. Mogelijk ontstaan daaruit op termijn perspectieven voor een deel van de bedrijven.

De intensieve veehouderij en de tuinbouw zijn minder afhankelijk van het Europese landbouwbeleid. Deze bedrijfstakken staan momenteel vooral voor de opgave de productiewijzen zodanig aan te passen, dat de schadelijke invloeden op het milieu worden beperkt. Ook zullen in de toekomst veehouderijsystemen diervriendelijk moeten worden opgezet.

Handel

Naast de hervorming van het EG-landbouwbeleid zijn twee andere factoren bepalend voor de toekomstige landbouwontwikkeling. In de eerste plaats veroorzaakt de toenemende uitvoer van landbouwproducten door de EG spanningen in het internationale handelsverkeer. In het kader van de Uruguay-ronde zijn in GATT-verband reeds geruime tijd besprekingen gaande ter vermindering van de protectionistische maatregelen in het handelsverkeer. Deze bevinden zich thans in een afrondende fase. Voor het eerst sinds het ontstaan van de GATT wordt hierbij ook over landbouwproducten gesproken.

Milieu

De tweede belangrijke factor vormt de groeiende zorg voor het behoud van de kwaliteit van het milieu. De moderne land- en tuinbouw is in dit verband zowel veroorzakende als benadeelde partij. Ten behoeve van de kwaliteit van het milieu worden door allerlei beleidsmaatregelen randvoorwaarden geschapen, waarbinnen het productieproces

moet plaatsvinden. De toekomstige landbouwontwikkeling wordt aldus ingekaderd door een geheel van productiebeperkende maatregelen, milieuhygiënische bepalingen, voorschriften ten aanzien van het welzijn der dieren, niet-agrarische aanspraken op de ruimte en internationale handelsafspraken. Hoewel de financiële bijdrage van de overheid aan de agrarische sector waarschijnlijk beteugeld wordt, kan gelet op de nieuwe maatregelen zeker niet worden gesproken van een 'terugtrekkende overheid'. De actuele onderwerpen van overheidsbeleid die voor de land- en tuinbouw het meest van belang zijn, vormen aldus de zorg voor het behoud van de kwaliteit van het milieu, het beheersen van de productie vanwege budgettaire effecten en uit oogpunt van een vrijer internationaal handelsverkeer, alsmede het probleem van de regionale verdeling van de welvaart in en buiten Europa¹⁸.

Schone zakelijkheid

De Nederlandse agrarische sector zal zich vooral moeten specialiseren op de voortbrenging van producten met een hoge toegevoegde waarde. Het leveren van kwaliteitsproducten en het vervaardigen van uitgangsmaterialen (pootardappelen, bloembollen, fokvee, embryo's) zijn specialiteiten, waarin de aanwezige kennis en de sterke organisatie van de Nederlandse land- en tuinbouw het beste tot hun waarde kunnen worden gebracht.

Naast een sterkere gerichtheid op de markt zal daarbij ook een grotere aandacht voor milieu-eisen onvermijdelijk zijn. Een tijdige en grondige oriëntatie op deze problematiek van natuur en milieu kan trouwens ook leiden tot een vernieuwende voorsprong, waardoor van de nood een deugd kan worden gemaakt. Ook in die zin kan dan worden gesproken van een 'schone zakelijkheid'¹⁹.

Overigens zullen de land- en tuinbouwbedrijven in ons land zich geenszins allemaal in dezelfde richting (moeten) ontwikkelen. Integendeel, behalve op kwaliteit gespecialiseerde bedrijven met hoogwaardige producten zullen ook grootschalige, efficiënte bedrijven toekomstperspectief hebben en naast moderne, intensieve bedrijven met een agro-industrieel productieproces zal er ook bestaansrecht zijn voor extensieve vormen van beheerslandbouw. Zo zal elk individueel bedrijf, ondersteund door het totale agrarische netwerk, op zijn eigen wijze vorm kunnen geven aan het toekomstbeeld van een "duurzame, veilige en concurrerende landbouw"²⁰.

A.M. Dierick

W.A. van Oosterom

L.R.C. Theuws

16. R. Arnold en C. Villain, *New directions for European agricultural policy*, CEPS-paper nr. 49, 1990. Eveneens: C.L.J. van der Meer, *De Nederlandse landbouw met open grenzen*, *ESB*, 19/26 december 1990, blz. 1217 e.v.

17. C.P. Veerman, op.cit., 1990, blz. 19.

18. LEI-DLO OV-81, *Agriculture in the less favoured areas of the EC-10*.

19. Rapport van de commissie-Van der Stee, *Om schone zakelijkheid. Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland*, 1990. In dit kader wordt door de commissie gewezen op de mogelijke marktleadersstrategie.

20. Ministerie van Landbouw en Visserij, *Structuurnota landbouw*, 1989, blz. 133.